

ÒQUVCHILARNING IJTIMOY VA INTELLEKTUAL KOMPITENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-TARIXIY ASOSLARI

Amankosova Dinara Gabitovna

Nukus davlat pedagogika instituti

13.00.01 Pedagogika nazariyasi. Pedagogika talimotlar tarixi ixtisosligi bo'yicha
1-kurs doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20661654>

Annotatsiya

Mazkur maqolada òquvchilarning ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy va tarixiy asoslari chuqur tahlil qilinadi. Turli g'oyaviy yo'nalishlar, klassik va zamonaviy nazariyalar, shuningdek, O'zbekiston va xalqaro miqyosdagi tadqiqotlar asosida kompetensiyalar rivojlanishining muhim omillari ochib beriladi. Empirik tadqiqotlar natijalari, amaliyotga joriy etish tajribalari va ilmiy bahslar asosida ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarning zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy kompetensiya, intellektual kompetensiya, nazariy asoslar, tarixiy rivojlanish

Abstract

This article provides an in-depth analysis of the theoretical and historical foundations for developing students' social and intellectual competences. Drawing on diverse ideological perspectives, classical and contemporary theories, as well as research from Uzbekistan and internationally, the article reveals key factors influencing competence development. Empirical findings, applications in educational practice, and scholarly debates are explored to highlight the significance of social and intellectual competences in today's educational system.

Keywords: social competence, intellectual competence, theoretical foundations, historical development

Аннотация

В данной статье проводится глубокий анализ теоретических и исторических основ развития социальных и интеллектуальных компетенций учащихся. На основе различных идеологических направлений, классических и современных теорий, а также исследований в Узбекистане и на международном уровне раскрываются ключевые факторы развития компетенций. Рассматриваются результаты эмпирических исследований, опыт внедрения и научные дискуссии, подчеркивая роль социальных и интеллектуальных компетенций в современной образовательной системе.

Ключевые слова: социальная компетентность, интеллектуальная компетентность, теоретические основы, историческое развитие

Kirish

Zamonaviy ta'lim tizimida òquvchilarning ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Jamiyat taraqqiyoti va globallashuv jarayonlari natijasida inson kapitaliga bo'lgan talab ortib, shaxsning nafaqat bilim va ko'nikmalar, balki ijtimoiy va intellektual faoliyatga tayyorligi ham muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli, pedagogika va psixologiya sohasida ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarning nazariy asoslarini chuqur o'rganish, ularning tarixiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish, zamonaviy talablarga javob beradigan yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq etish

bugungi kunning asosiy vazifalaridan biridir. Mazkur maqolada o'quvchilarning ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy va tarixiy asoslari, asosiy g'oyaviy yo'nalishlar, klassik va zamonaviy nazariyalar, mintaqaviy va milliy olimlarning qarashlari, shuningdek, zamonaviy empirik tadqiqotlar natijalari va bahsli masalalar keng qamrovda tahlil qilinadi. Bu boradagi ilmiy yondashuvlar va amaliy natijalar ta'lim tizimi rivojiga xizmat qilishi, o'quvchilarning shaxs sifatida har tomonlama shakllanishiga zamin yaratishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili

O'quvchilarning ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ilmiy-pedagogik doirada alohida e'tibor qaratilgan muhim yo'nalishlardan biri sanaladi. Kompetensiya tushunchasi dastlab psixologiya va tilshunoslikda, keyinchalik esa ta'lim tizimida keng qo'llanila boshlandi. Bu tushunchaning nazariy asoslari, tarixiy ildizlari va rivojlanish bosqichlari turli ilmiy maktablar va olimlar tomonidan har tomonlama o'rganilgan. Kompetensiya atamasi ingliz tilidagi "competence" so'zidan olingan bo'lib, dastlabki tadqiqotlarda Chomskiy tomonidan til kompetensiyasi sifatida izohlangan[1]. Unga ko'ra, inson o'z ona tilini ongli ravishda, grammatika va semantik me'yorlarga asoslanib o'zlashtiradi. Bu yondashuv keyinchalik pedagogika sohasiga tatbiq etilib, o'quvchilarning nafaqat bilim, balki kasbiy, ijtimoiy va intellektual faoliyatga tayyorligi ham muhim mezon sifatida qaraldi. XX asrning 70-80 yillarida kompetensiya tushunchasiga asoslangan yondashuvlar Yevropa va Amerika pedagogikasida rivojlandi. Himes tomonidan til kompetensiyasi va kommunikativ kompetensiya farqlanib, shaxsning ijtimoiy muhitda samarali muloqot qilishi uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar sifatida ta'riflandi. Keyinchalik, Weinert, Raven kabi olimlar kompetensiyani harakatga yo'naltirilgan bilim, ko'nikma va qadriyatlar majmui sifatida talqin qildilar. Bu yondashuvlarda ijtimoiy kompetensiya – shaxsning jamoada samarali faoliyat yuritishi, konstruktiv muloqot qila olishi, ijtimoiy rollarni bajara olishi kabi omillar bilan bog'landi. Intellektual kompetensiya esa shaxsning muammolarni hal qilish, mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va tashabbuskorlik kabi intellektual salohiyatini namoyon etadi. Kompetensiyalarni rivojlantirishga oid nazariy asoslar sotsiologik, psixologik va pedagogik yondashuvlarda o'ziga xos tarzda ko'rib chiqiladi. Sotsiologik nazariyalar ijtimoiy kompetensiyani shaxs va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi sifatida tahlil qiladi. Bu yondashuvlarda Durkheim, Parsons kabi klassik sotsiologlar ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning ijtimoiy kompetensiyalari shakllanishini asoslab berganlar. Durkheim shaxsning ijtimoiy normalar va qadriyatlarni o'zlashtirishi orqali jamiyatga moslashishini asoslab, ta'lim tizimi ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishda asosiy institut ekanligini ta'kidlagan. Parsons esa ijtimoiy tizimlarning barqarorligi uchun har bir individ ijtimoiy rollarni to'g'ri bajara olishi, ya'ni ijtimoiy kompetensiyalarga ega bo'lishi zarurligini ko'rsatgan. Psixologik yondashuvlarda ijtimoiy va intellektual kompetensiyalar shaxsning individual xususiyatlari, kognitiv jarayonlari va motivatsion omillar bilan bog'liq holda izohlanadi. Piaget va Vygotskiy kabi olimlar bola intellektining rivojlanish bosqichlarini, uning jamiyat bilan o'zaro munosabatlarini chuqur tahlil qilganlar. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasida bola muammolarni mustaqil hal qilish, mantiqiy va analitik fikrlash, yangi bilimlarni o'zlashtirish orqali intellektual kompetensiyalarni rivojlantiradi. Vigotskiy esa ijtimoiy muhit, til va madaniyat ta'sirida bola intellekti shakllanishini asoslab, kompetensiyalar rivojida o'zaro hamkorlik va birgalikda faoliyat muhimligini ko'rsatgan. Zamonaviy psixologiyada Gardnerning ko'p intellekt nazariyasi doirasida intellektual kompetensiyalarning turli shakllari – lingvistik, matematik, ijtimoiy, fazoviy va boshqalar ajratib ko'rsatiladi. Bu yondashuv har bir o'quvchining individual qobiliyatlarini aniqlash, ularni rivojlantirish uchun sharoit yaratish zarurligini asoslaydi. Pedagogik

yondashuvlarda kompetensiyalarni rivojlantirish ta'limning asosiy maqsadi va natijasi sifatida talqin qilinadi. Dewey, Bruner, Bloom kabi olimlarning asarlarida ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy muammolar yechimi, ijtimoiy faoliyatda ishtirok etishi asosiy natija sifatida ko'riladi. Deweyning tajriba asosidagi ta'lim konsepsiyasida o'quvchilar real hayotiy vaziyatlarda bilim va ko'nikmalarini qo'llash orqali ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarini rivojlantiradilar. Bruner konstruktivistik yondashuvda o'quvchilar bilimlarni faol o'zlashtirish, yangi muammolarni hal qilish orqali o'z kompetensiyalarini mustahkamlashlari lozimligini ta'kidlaydi. Bloomning taksonomiyasi asosida esa o'quvchilarning bilim, tushunish, qo'llash, tahlil, sintez va baholash bosqichlarida intellektual kompetensiyalari shakllanadi. Kompetensiyalarning tarixiy rivojlanishida mamlakatimiz va mintaqaviy olimlarning hissasi ham alohida e'tiborga loyiq. O'zbekistonlik pedagog-olimlar – T.S. Qori-Niyoziy, A.A. Avloni, H. Olimjonov, A. Qayumov va boshqalar – ta'lim jarayonida o'quvchilarning faolligi, mustaqil fikrlashi, ijtimoiy muhitga moslashuvi, kasbiy va hayotiy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligini o'z asarlarida ta'kidlab o'tganlar. Xususan, Avloniy ta'limda shaxs tarbiyasi, axloqiy-ijtimoiy qadriyatlarining o'rni, yoshlarning ijtimoiy jihatdan faol bo'lishi borasida ilg'or g'oyalarni ilgari surdi. So'nggi yillarda O'zbekiston ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv asosida yangi davlat ta'lim standartlari ishlab chiqilib, unda o'quvchilarning ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarini rivojlantirish asosiy maqsad sifatida belgilandi. Xalqaro miqyosda amalga oshirilgan empirik tadqiqotlar kompetensiyalarni rivojlantirish sohasida muhim natijalar bergan. PISA, TIMSS, PIRLS kabi xalqaro baholash dasturlarida o'quvchilarning funksional savodxonligi, muammolarni hal qilish, ijtimoiy muloqot va hamkorlik, ijodiy fikrlash kabi kompetensiyalari o'rganiladi. Masalan, PISA dasturi natijalari ko'rsatadiki, yuqori natijalarga erishgan mamlakatlarda ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil va tanqidiy tafakkurini rivojlantirish, jamoaviy ishlar, loyihaviy faoliyat, ijtimoiy muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan topshiriqlar keng qo'llaniladi. Bu esa ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarning rivojlanishiga zamin yaratadi. Kompetensiyalarni rivojlantirishga oid empirik tadqiqotlarda o'qituvchilar va o'quvchilarning o'zaro munosabatlari, ta'lim muhitining ochiqligi, interfaol usullar, hamkorlikda o'qitish, loyiha va muammoli ta'lim texnologiyalari samaradorligi o'rganilgan. Masalan, Slavin tomonidan ishlab chiqilgan hamkorlikda o'qitish modeli o'quvchilarning o'zaro yordam, jamoaviy muammo yechimi, ijtimoiy mas'uliyat va liderlik kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlangan[2]. Shuningdek, Vygotskiy tomonidan asoslangan yaqin rivojlanish zonasi (ZPD) konsepsiyasi, o'qituvchi va tengdoshlar yordamida o'quvchilarning yuqori darajadagi intellektual va ijtimoiy ko'nikmalarni egallashini ta'minlaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda kompetensiyalarni rivojlantirishda raqamli texnologiyalar, axborot-kommunikatsion vositalar, virtual hamkorlik platformalari, onlayn ta'lim muhitining roli ham o'rganilmoqda. Masalan, digital kompetensiyalar, media savodxonlik, axborotlarni tanqidiy tahlil qilish, internetda xavfsiz muloqot qilish, virtual jamoalarda hamkorlik qilish kabi yangi kompetensiyalar ta'limning ajralmas qismiga aylanmoqda. Bu borada zamonaviy psixologlar va pedagoglar o'quvchilarning raqamli muhitda ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarini rivojlantirish uchun maxsus metodik tavsiyalar ishlab chiqmoqdalar[3]. Kompetensiyalarni rivojlantirishga oid ilmiy bahs-munozaralar va tanqidiy yondashuvlar ham mavjud. Ba'zi olimlar kompetensiyaviy yondashuvning umumiy, aniq chegaralanmagan, ko'p ma'noli konsept ekanligini, u amaliyotda aniq mezonlarga ega emasligini tanqid qiladilar. Masalan, Biesta kompetensiyaviy yondashuvda shaxsning axloqiy, ijtimoiy qadriyatlari yetarli darajada hisobga olinmasligi, faqat funksional va utilitar natijalarga urg'u berilishini ta'kidlaydi. Shuningdek, kompetensiyalarni baholash, ularni rivojlantirish jarayonini

standartlashtirish masalalari ham bahsli hisoblanadi. Boshqa bir guruh olimlar esa kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida shaxsning individualligi, mustaqil tanlovi, ijodiy salohiyati va motivatsiyasi yetarli darajada e'tiborga olinishi lozimligini ta'kidlaydilar[4]. Milliy ta'lim tizimi doirasida olib borilgan tadqiqotlar ham ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarni rivojlantirishning o'ziga xos jihatlarini ochib beradi. O'zbekistonlik pedagoglar tomonidan olib borilgan empirik tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalari, ya'ni hamkorlikda ishlash, jamoada muloqot, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish, ijtimoiy mas'uliyatni his qilish kabi ko'nikmalarini rivojlantirish uchun interfaol metodlar, loyiha va muammoli ta'lim, rolli o'yinlar samarali hisoblanadi. Intellektual kompetensiyalarni shakllantirishda esa mustaqil izlanish, tadqiqot metodlari, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan topshiriqlardan foydalanish tavsiya etiladi[5]. Amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarini rivojlantirish bir-biri bilan uzviy bog'liq jarayon bo'lib, ular shaxsning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi. O'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarning rivojlanishi, ularning intellektual faolligi, muammolarni mustaqil hal qilish, yangi bilimlarni o'zlashtirish, jamoaviy ishlarda yetakchilik ko'rsatish, boshqalarga yordam berish kabi xususiyatlarni kuchaytiradi. Shu bilan birga, intellektual kompetensiyalar – tanqidiy va analitik fikrlash, ijodkorlik, muammoli vaziyatlarda optimal yechim topish – o'quvchilarni ijtimoiy muhitda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Zamonaviy o'zbek ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv asosida yangi davlat ta'lim standartlari ishlab chiqilgan bo'lib, unda o'quvchilarning ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarini rivojlantirish asosiy maqsad sifatida belgilangan. Mazkur standartlarda o'quvchilarning kommunikativ, axborotli, raqamli, tanqidiy va ijodiy fikrlash, jamoada ishlash, ijtimoiy mas'uliyat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'zlashtirish kabi kompetensiyalariga alohida e'tibor qaratilgan. Ta'lim muassasalarida bu kompetensiyalarni rivojlantirish uchun interfaol metodlar, hamkorlikda o'qitish, loyiha va tadqiqot ishlari, innovatsion va raqamli texnologiyalardan foydalanish, ijtimoiy loyihalar, rolli o'yinlar, ochiq muloqot va bahslar keng tatbiq etilmoqda[6]. Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarning ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy va tarixiy asoslari ko'p asrlik ilmiy izlanishlar, turli pedagogik, psixologik va sotsiologik yondashuvlar, milliy va xalqaro tajribalarda mustahkamlangan. Bugungi kunda ta'lim tizimining asosiy maqsadi – shaxsning nafaqat bilim va ko'nikmalarini, balki ijtimoiy va intellektual faoliyatga tayyorligini, jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat. Bu boradagi ilmiy izlanishlar va amaliy tajribalar kelgusida ham zamonaviy ta'lim rivojiga, yosh avlodning har tomonlama yetuk, raqobatbardosh va ijtimoiy faol bo'lib shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa

O'quvchilarning ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Mazkur maqolada kompetensiyalarning nazariy asoslari, tarixiy rivojlanish bosqichlari, klassik va zamonaviy tadqiqotlar, shuningdek, milliy va xalqaro tajribalar tahlil qilindi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy va intellektual kompetensiyalar shaxsning har tomonlama rivojlanishi, jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi, zamonaviy muammolarni hal qilish, moslashuvchanlik va liderlik sifatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida olib borilayotgan tadqiqotlar va amaliyotlar o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy tafakkur, jamoaviy ishlarda samarali ishtirok, ijtimoiy mas'uliyat, ijodkorlik va tashabbuskorlik kabi sifatlarni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, kompetensiyalarni rivojlantirishda ta'lim muhitining ochiqligi, interfaol

metodlar, hamkorlikda o'qitish, raqamli texnologiyalardan foydalanish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish muhim ahamiyatga ega. Mazkur ilmiy tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, ijtimoiy va intellektual kompetensiyalarni rivojlantirish zamonaviy ta'limning barqarorligi, innovatsionligi va raqobatbardoshligini ta'minlashda asosiy omil hisoblanadi. Kelgusida bu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanish va amaliy tadqiqotlar yosh avlodning har tomonlama yetuk, ijtimoiy faol va intellektual salohiyatli shaxs sifatida shakllanishiga keng imkoniyatlar yaratadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge: MIT Press.
2. Slavin, R.E. (1995). Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice. Boston: Allyn & Bacon.
3. Gardner, H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. New York: Basic Books.
4. Biesta, G. (2009). Good Education in an Age of Measurement: Ethics, Politics, Democracy. Boulder: Paradigm Publishers.
5. Avloni, A.A. (1992). Turkiy Guliston yoxud Axloq. Toshkent: O'zbekiston.
6. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi (2021). Davlat ta'lim standarti: Umumiy o'rta ta'lim. Toshkent.